

Karácsony András*

A szuverenitásprobléma és a magyar politikai-jogi gondolkodás a reformkortól az első világháború végéig

1. Bevezetés

A kutatócsoport munkája a 19. századi magyar jogélet (jogalkotás, jogalkalmazás, jogtudomány) önállóságának vizsgálatára irányult. Röviden: a jog szuverenitására. A hazai helyzet pontos értelmezése megkívánta az összehasonlító szempont érvényesítését is. Ez két aspektust jelentett. Egyfelől a korabeli hatástörténet feltárását (a nyugat-európai és a közép-európai hatások bemutatását), másfelől a mai elemzői perspektívában megjelenő lehetséges párhuzamosságok elemzését.

Kutatásomban két terület vizsgálatával kapcsolódtam a kutatócsoport tervének megvalósításához. Az egyik nevezhető módszertaninak is annyiban, hogy ennek során a szuverenitásproblematika alapfogalmainak jelentéstörténetét és a mai elemzői pozíciót befolyásoló elméleteket tekintettem át. A másik terület pedig a 19. századi magyar jogi-politikai gondolkodásból a centralisták elképzeléseinek, különösképp Eötvös József munkásságának feltárására irányult, kitekintve az akkori magyar konzervatív gondolkodásra is. Mindezek során érvényesítettem a hatástörténeti szempontot is.

2. A szuverenitásfogalom jelentéstörténetéről és elméletek vitájáról

Amennyiben a szuverenitásgondolat eszmetörténetére tekintünk, akkor a következő, meghatározó jellegű szakaszokat emelhetjük ki. Az első szuverenitáselméletet Jean Bodin alkotta meg (*Les six livres de la republique*, 1576), aki a szuverenitás fogalmát összekapcsolta az állammal. Elvileg az abszolút hatalmat egyén vagy egy testület is gyakorolhatja, ám Bodin az előbbi mellett állt ki, és a királyt jelölte meg mint aki a szuverenitás (a főhatalom) gyakorlója. Úgy vélte, hogy csak az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó tudja megvédeni az országot az anar-

chiától, ami minden zsarnokságnál borzalmasabb. Bodin a könyvét a Szent Bertalan-éj tapasztalatának birtokában írta, ezért gondolta, hogy az állam egysége – ami a békét biztosítja – mindenekfelett áll, ezt a vallási hovatartozás harca nem bolygathatja meg. A szuverén állam épp ezért a vallás kérdésében politikailag semleges. Nem vallási egységre, hanem egységes államra van szükség. A huggotta politikai publicisztikával nem vallási alapon, hanem az állam szuverenitásának megőrzése érdekében fordult szembe. Bodin a hangsúlyt nem az állami erőszakra helyezte, hanem a joghoz kötöttségre. Nem arról van szó, hogy a jog előbbre való, mint a hatalom, hanem inkább arról, hogy a hatalom első számú eszköze a jog. Ez egyértelműen kiderül abból, amikor Bodin arról értekezik, hogy a szuverenitás legfontosabb ismérve a törvényhozás. A törvénynek igazságosnak és észszerűnek kell lennie, ám nem az igazságosságában vagy észszerűségében rejlik érvényessége, hanem a szuverén akaratában.

Bodin tehát nem a hit, hanem az állam védelmében írta művét. A szuverenitás egy és oszthatatlanságában látta a béke megőrzésének lehetőségét (Hobbes gondolataihoz hasonló módon), a béke szemszögéből nézve a polgárháború a legnagyobb bűn, amit el kell kerülni. A szuverenitás törvényeket megparancsoló és megszüntető teljeshatalom. Ám a szuverén Bodin szerint nem korlátlan, mert nem szegheti meg az isteni és természeti törvényt, és ennek keretében tiszteletben kell tartani a magántulajdont, és nem változtathat a királyság örökösödési rendjén, és nem idegenítheti el a királyság javait.

A felvilágosodás évszázadában az angoloknál a parlament, a franciáknál pedig a nép, illetve később a nemzet jelent meg mint a szuverenitás megtestesítője. Az alapvető kérdések mindig is azok voltak, hogy kié a főhatalom és mi ennek a hatalomnak a tartalmi jellemzője? Legyen szó a királyról, a parlamentről, a népről vagy a nemzetről, mindegyik esetben az említett főhatalmat gyakorló tevékenysége az állam létében és működésében fejeződött ki, s ebből következett, hogy a 19. században már az állam jelent meg a szuverenitás megtestesítőjeként – aminek mélyreható elemzését végezte el Georg Jellinek.¹ Mint látható, valójában csak a király (tágabban: egyeduralkodó, pl. diktátor) esetében beszélhetünk személyes szuverénról, más esetekben egy kollektív entitás (nép, nemzet) vagy pedig intézmény (parlament, állam) fejezi ki a szuverenitást.

Kiindulópontként az alábbi meghatározás adható: a szuverenitás állami főhatalom egy terület (területi felségjog) és az ott élő népesség (személyi felségjog) felett, akik az állami főhatalomnak engedelmeskednek. Ehhez az engedelmességhez kapcsolódik a szuverenitás politikai és jogi értelmezésének megkülönböztetése. *Politikailag* érve: hogy ténylegesen engedelmeskednek, *jogilag* érve: a jog által meghatározottan kötelesek engedelmeskedni. A szuverenitás jogi fogalma tehát abból indul ki, hogy a jog definiálja a szuverenitást, és persze ezáltal behatárolja a körét.² Austin ismert tétele a szuverenitás oszthatatlanságáról elsősorban azt fejezte ki, hogy amit szuverenitásként határoznak meg, annak egy kézben kell lennie, azaz a jog nem definiálhat több eltérő s ezért versengő szuverént.

* Karácsony András DSc, az MTA doktora, kutatócsoport-vezető, HUN-REN-ELTE Jegtörténeti Kutatócsoport; egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, ORCID: 0000-0003-4387-3488

Az oszthatatlanság nem azonos a korlátatlansággal, mivel az erkölcsi, vallási normák korlátozhatják a szuverént, ám ezekből nem konstituálódik egy önálló szuverén. Legfeljebb Istenre utalhatnánk mint aki a természet (erkölcsi, jogi) törvényei által korlátozza a szuverént. Ezzel viszont bevonódna Isten az evilági politikai életbe, ami a transzcendencia felszámolásához vezetne. Isten tehát korlátoz, de rá nem használható a szuverén fogalma. Továbbá, ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni – s ebben látható, hogy a hatalom kérdése nem azonosítható egyszerűen a szuverenitással –, hogy a hatalommegosztás elvének elterjedése, sőt beépülése politikai rendszerek struktúrájába nem jelenti feltétlenül a szuverenitásgondolat negligálását. Abban az esetben ugyanis, amikor az államra tekintünk mint a szuverenitás megtestesítőjére, az államrendszeren *belüli* hatalommegosztás nem a szuverenitás korlátozását jelenti, hanem az osztott szuverenitás jelenségével szembeülünk.³

A 19. század második felétől az államról beszéltek mint a szuverenitás megtestesítőjéről. Az állam viszont egy személytelen fogalom. Carl Schmitt és Hermann Heller érzékelték ezt a személytelenedési folyamatot és kritikával illette.⁴ Schmitt szerint ennek a háttérben a felvilágosításban gyökerező mechanisztikus világkép áll, melyben a természettudományok törvénykutató és törvényalkalmazó tevékenységéhez hasonlatosnak látták a társadalmi életet. A személytelenség működésének a legszemléletesebb formája a jogállamdoctrína elterjedése. Schmitt a politikára alapozta szuverenitásfelfogását, míg a vele vitatkozó Hans Kelsen üdvözölte ezt a folyamatot.⁵ Jogfelfogása, amely a hipotetikus alapnorma tételére épült, nagyon pontosan és radikálisan kifejezte ezt a szubjektumnélküliséget, elszemélytelenedést, és ezzel egy jogi szemléletű szuverenitásértelmezést fogalmazott meg. Schmitt és Kelsen elmélete máig szellemi muníciót ad a szuverenitás vizsgáloinak.⁶

A szuverenitáskutatás terén a 20. és 21. század fordulójára hátérbe szorult a szuverenitás fogalma a tudományos vizsgálódásokban, illetve kizárólag történeti aspektusban használták. Az elmúlt évtizedben a helyzet azonban megváltozott, a politikai nyelvben újra megjelent a szuverenitás fogalma, és a megváltozott helyzetre a tudományos életnek is reflektálni kell. Az természetesen látható, hogy a napjainkban szuverenitáson nem azt a függetlenséget értjük, mint a 18–19. században. Gondoljunk csak az országok tevékenységét korlátozó nemzetközi egyezmények sokaságára, sőt különböző (katonai, gazdasági, politikai) tartós együttműködési formák megjelenésére. A szuverenitás továbbra is döntések függetlenségét fejezi ki, de korántsem ugyanazzal a terjedelemmel-tartalommal, mint egy évszázaddal korábban.⁷

3. 19. századi magyar liberalizmus és konzervativizmus fontosabb jellemzői

A 19. századi magyar politikai gondolkodásban megfogalmazott eszmék megjelenése nagymértékben az alábbi két területhez kötődött. Az egyik – miként erről sokan ír-

tak már – az irodalom világa. Voltak olyan alkotók, akik munkássága mind a politikához, mind az irodalomhoz egyaránt kapcsolódott (pl. Eötvös, Kemény, Asbóth). Erre a szoros viszonyra utal egy Arany Jánossal kapcsolatos anekdota is. 1859 augusztusában, amikor az uralkodó feloszlatta az országgyűlést, sokan búslakodtak, ám nem így Arany János mint szerkesztő. Ő ugyanis azt remélte, hogy ezzel újra megélenkül az irodalmi élet, mondván: „ha nem lehet politizálni, az írók talán visszatérnek eredeti mesteriségükhöz”.⁸

A másik pedig a közjog világa. A politika és a közjog közötti szoros kapcsolat abban érhető tetten, hogy a jogi reformelképzelések egyúttal politikai relevanciával is bírtak, illetve politikai törekvések jogi nyelven fogalmazódtak meg. A 18. század végétől a magyar rendi közjogban a szuverenitás kérdése elsősorban a magyar királyság és a Habsburg-dinasztia viszonyában merült fel. A magyar politikai gondolkodók hangsúlyozták az 1222-es *Aranybulla*, valamint az 1790–1791. évi törvények alapján Magyarország különálló államiségét, hogy a Habsburg Birodalmon belül önálló állam, saját törvényekkel és alkotmánnyal.

A konzervativizmus és a liberalizmus különbségét tipikusan abban látták, hogy az egyik fontolva haladó, a másik pedig radikálisabb változásokat szorgalmaz. Tehát nem értéképzetekben való különbségről (jövőképről) volt szó. A liberális eszmények megvalósítása volt a cél, ám a hozzá vezető utat (eszközöket) különbözőképp látták. Ezt mutatja, hogy a 19. századi nyugat-európai konzervativizmus képviselőire (de Maistre, de Bonald, Donoso Cortés) nem hivatkoztak, hanem a liberális Millre vagy éppen Guizot-ra, az utóbbinak 1851-től 7 könyvét is megjelentették magyarul. A 19. század utolsó harmadában működő Asbóth János a kivétel, aki a konzervativizmust és a liberalizmust szembeállítva tárgyalta, amely ellentétben az egyik az elvekből a másik pedig az adott viszonyokból indul ki (*Magyar konzervatív politika*, 1875).

Amennyiben a fontosabb hatásokat akarjuk feltérképezni, akkor egyfelől a nyugat-európai utazásokra kell gondolnunk. Ezek a hosszabb utazások közvetlen benyomást nyújtottak arról a világról, amit a későbbi években aktív politikusok mintaként fogtak fel. A másik hatásterület az olvasmányélmények. Francia, angol és német szerzők művei (pl. Montesquieu, Mill) jelentős mértékben inspirálták a hazai politizáló nemeséget.⁹

A két legnagyobb befolyásolóerővel jellemezhető Széchenyit és Kossuthot felidézve, azt láthatjuk, hogy mindketten az angliai berendezkedést tartották mintaértékűnek, ám ezen túlmenően eltért egymástól kettejük álláspontja. Széchenyi István inkább az uralkodóval való együttműködésre törekedett, hangsúlyozva a lassú, organikus fejlődést, amely nem bontja meg az osztrák–magyar birodalmi egységet. Kossuth Lajos viszont a népszuverenitás és az alkotmányos önállóság alapján érvelt, különösen a magyar nyelv és jogrendszer megerősítése mellett.

A politikai eszmék területén a 19. század végéig inkább az angol és a francia gondolkodók hatottak termékenyítőn. Német szerzőktől jobbra csak a történeti munkák szerepeltek az olvasmányok között. Ám a 19. század utol-

só évtizedeitől jelentősen átrendeződött a hatástörténet. Ekkortól vált dominánssá a német gondolkodás a hazai politikai, jogi irodalomban. Elsősorban a német állam modernizációs törekvései, különösen a jogi és oktatási reformok voltak hatással a magyar közigazgatási és oktatási rendszer átalakítására. Illetve a magyar polgári jog kodifikációjára tett kísérletek építettek a német pandektajogra. Szászy-Schwarz Gusztáv és más magyar jogtudósok német hatás alatt dolgozták ki a modern polgári és közjogi gondolkodás alapjait.¹⁰

3.1. Eötvös szerepe a 19. századi gondolkodásban

Eötvös József politikusként és politikai gondolkodóként rányomta bélyegét a 19. századi magyar politikai életre. Pályafutása a centralistáktól a kiegyezést követő új kormányzat minisztereként, egyetlen megszakítástól eltekintve, folyamatos volt. Ám ez az említett megszakítás is jelentőségteljes az életművét illetően. 1848-ban a Batthyány-kormányban a vallás- és közoktatási miniszterséget vállalta, ám az egyre radikalizálódóbb politikával nem tudott azonosulni. Eötvös mindig is a bécsi udvarral való kiegyezésnek volt a híve, így 1848 szeptemberének végén lemondott tárcájáról és Bécsbe távozott, majd Münchenben töltött el több évet, 1853-ban tért vissza Magyarországra. Ez a kivonulás a hazai közéletből egyfelől mutatja, hogy Eötvöstől távol állt a radikalizmus, másfelől ezekben az években írta főművét, az *Uralkodó eszméket*, ami által klasszikus szerzője lett a magyar politikai gondolkodástörténetnek.¹¹ Kit nevezhetünk klasszikusnak? Klasszikus a régi, de nem elavult gondolatok szerzője. Olyan szerző, akitől a változó jelenekben inspirációt kaphatunk. A klasszikusság tehát egy folyamatos jelenlét. Eötvös esetében még két tényezőt meg kell említeni, melyek szintén hozzájárultak ahhoz, hogy kiemelkedő személyiségként, alkotóként tekintsenek rá elhunytja után is. Az egyik Eötvös szépirodai tevékenysége. Nemcsak politikai értekezéseket írt, hanem regényeket is, melyekben megjelent politikai hitvallása is. Erre az utóbbira a legjobb példa *Magyarország 1514-ben* (1847), amit egy évvel a szabadságharc kitörése előtt publikált, s amiben kifejeződött a radikális politizálás elutasítása.¹²

A másik tényező pedig a már többször említett radikalizmusellenessége. A radikalizmus elutasítása ugyanis számára összeegyeztethető volt az individuális szabadságból kiinduló liberális (szabadelvű) hitvallással. Ebből következően Eötvös munkássága nemcsak a 19. századi hazai liberálisok szemében volt mintaeértékű, hanem konzervatív irányultságú kortársai is figyelemmel kísérték politikai tevékenységét, sőt, politikai gondolkodóként kifejtett megállapításait is. Mivel a liberális mellett a konzervatív hagyományvilágban is helyet nyert, ezzel mintegy megduplázódott annak lehetősége, hogy megkerülhetetlen, klasszikus szerzővé váljon a hazai közgondolkodásban.

Időrendben haladva: nézzük először az 1848 előtti szerepvállalását, konkrétan Eötvös és a centralisták vi-

szonyát. Az 1830–1840-es évek fordulójától felerősödtek a magyar politikai gondolkodásban a reformtörekvések. Széchenyi és Kossuth (illetve követői) mellett markánsan jelent meg a centralisták köre, akik az ellenzéki elképzelésekkel is szembenállóként definiálták magukat. A két vezéregyéniség: Eötvös József és Szalay László (továbbá Kemény, Trefort, Csengery tartozott ehhez a körhöz). A centralisták egy baráti társaságból nőttek ki, és határozottan képviselt álláspontjukkal megbontották az ellenzék egységét.¹³ A későbbiekben egyébként Eötvös megpróbálta ezt az egységet helyreállítani. A centralisták a megyei politikába beágyazottsággal nem rendelkeztek. Csengery hangsúlyozta: ügyeket kell szolgálni, amivel mintegy személytelenített a politizálás. A centralista csoport nem volt pártkezdemény, nem volt szervezet. Politikailag aktív értelmiségi csoportosulásként értelmezhetjük talán a legpontosabban, akik a sajtó segítségével próbálták a követőik táborát növelni. Pulszky, aki rokonszenvezett a centralisták eszméivel, visszaemlékezéseiben tréfásan „Magyarország hét bölcsének” nevezte őket, konkrétan: Eötvöst, Szalayt, Trefortot, Csengeryt, Lukácsot, Madách Imrét és Szontágh Pált.

A centralisták is, miként más ellenzéki gondolkodók, a polgárosodást tüzték ki célul. A polgárosodás kívánalmát azonban nem kapcsolták össze a függetlenség gondolatával, azaz reformjaik nem érintették Bécs meghatározó szerepét. Erőteljesen kritizálták a megyei politizálást, noha abban kifejeződött valamiféle autonómia, ám a megyei közgyűlésben mint *intézményben* a polgárosodás gátját látták.

A polgárosodás természetesen nemcsak az ő szívügyük volt, hanem az ellenzék szélesebb köréé, így Széchenyi és Kossuthé is. A polgárosodás tekintetében mindenki külföldi mintákat keresett, s ebben a nyugat-európai gondolkodók műveire, illetve a külhoni utazásaik tapasztalatára támaszkodtak. Gyakorlatilag két lehetséges példa merült fel az akkori ellenzék világában: Anglia és Franciaország példája, vagyis hogy ezekben miképp és milyen intézményrendszerben valósult meg a polgárosodás. A centralisták, a többi reformer politikustól eltérően, a francia példát tartották követendőnek, ami egyértelműen a központosítást favorizálta.

1844-ben átvették a *Pesti Hírlap* szerkesztését, ami nagyobb nyilvánosságot biztosított számukra, és ebben a nyilvánosságban még határozottabban hirdethették a központosítás programját. Szalay azonnaliként követelte a központosítás megvalósítását, míg Eötvös óvatosabb stratégiát javasolt. Úgy gondolta, hogy az átalakulás csak lassabban és részletekre bontva valósítható meg. Arra is tekintettel kell lenni, hogy mi az, amit elfogadnának a többi ellenzékiek, illetve a bécsi udvar. A centralisták többsége azonban Szalay elképzelését követte, vélhetően azért is, mert tartottak attól, hogy hirtelen kedvezőtlenül változik a politikai helyzet. Így hamar megromlott a viszonyuk a reformellenzék jelentős részével, akik egyébként az Eötvös féle „fontolva haladást” sem fogadták el. Ennyiben Eötvös kiegyenlítő törekvése nem hozott eredményt. A viszonyok megromlásához a centralisták vitastílusa is hozzájárult. A centralisták egyszerre akarták megvalósítani

az ismeretterjesztést (miként történt a polgárosodás Nyugaton, és milyen eszmék, intézmények voltak fontosak) és a saját nézetük melletti politikai agitációt. Széles körű ismeretanyaguk természetesen pozitívan értékelhető, ám ugyanakkor ebből egy erőteljes doktriner hajlam, stílus is következett, aminek következtében nemhogy nem bővült a követők köre, hanem látványosan csökkent. Ezt nagyon jól mutatta a *Pesti Hírlap* példányszámának drasztikus csökkenése is (kb. egytizedére csökkent). Eötvös javaslatára – hogy az ellenzéki egység megmaradjon – a *Pesti Hírlap* 1846-tól a megyerendszer védelmezőinek is teret adott. Ez javított az ellenzéken belüli pozíciójukon, ám nem tartósan.

Az ellenzékkel közös célok: jobbagyfelszabadítás, a nemesi adómentesség eltörlése, az ösiség eltörlése. Eötvös hangsúlyozta, hogy az érdekegyesítés célja a törvényhozás által valósítható meg. Amiben egyértelműen különböztek a centralisták ellenzéki kortársaitól, hogy szerintük a politikai intézményrendszer mintegy egyetlen aktusban átalakítható.

A centralisták nem sérelmi politizálást űztek, hanem a polgárosodás akadályainak lebontására koncentráltak, és ezt az *intézmények* átalakításában látták. A municipalisták (a centralisták nevezték így az ellenzéken belül a tőlük eltérőeket) a megyerendszer védelmezői. A centralisták úgy látták, hogy ha a megye túlzottan erős, akkor független tartománnyá torzul, épp azért fontos a központi kormányzás, hogy az egyén szabadsága biztosított maradjon. A municipalisták nem egy egységes csoport volt, hanem a centralisták kivételével az ellenzékét általában jellemezte, akik szerint a reformoknak a megyerendszer reformjából kell kiindulni. A megyerendszerből, ami az önkormányzatiságot, az autonómiát hordozza. A centralisták viszont az országgyűlés munkáját állították középpontba, s úgy látták, hogy ezt a megyei követutasítások akadályozzák. S ez úgy számolható fel, ha magának a megyei közgyűlésnek az intézményesített hatalmi súlya csökken.

A centralisták vitáját a reformellenzék más részével a politikai nyelv vitájaként is megragadhatjuk. Meglévő politikai fogalmak átértelmezése és új fogalmak bevezetése, az utóbbira a példa: a parlamentnek felelős kormányzás, centralizáció. A konzervatívoknál (Dessewffy Aurél) is hangsúlyos volt a központosítás elve, de ez nem kapcsolódott a parlamentnek felelős kormányzás eszméjével. Eötvös nem a kormánynak, hanem a törvényhozásnak, az országgyűlésnek akart nagyobb hatalmat adni. Ehhez kapcsolódott az a törekvésük is, hogy a városok szavazati jogot kapjanak, és ez a szavazati joga ne a megyékhez tartozzon, hanem közvetlenül kapcsolódjon az országgyűléshez. Ugyanis a megyékben a nemesség mindig többségben van, és így – gyakorlatilag – a városi polgárság képviselet nélkül maradna.

Az 1843–1844. évi országgyűlés csalódást okozott, csak kevés javaslatot fogadott el az országgyűlés, amelyek közül azért kiemelkedett a magyar nyelvnek mint államnyelvnek az elfogadása. A sikertelenséget részben a kormány maradiságával, részben a Kossuth és követői radikalizmusával magyarázták az ellenzéki politikusok. Eötvös, híven a fontolva haladás elvéhez, ebben is eltért

kortársaitól, ő a köztelherviselés elvének kimondását jelentős sikerként értékelte. Szalay sem merült el a sikertelenség hangulatában, hanem azonnal programot fogalmazott, amely szerint a következő országgyűlésnek az alapvető feladatai lesznek: az évenkénti országgyűlés összehívásának törvényi rögzítése, az alkotmányos központosítás elvének elfogadása és a követutasítási jog eltörlése.

Az ipar és kereskedelem fejlesztését továbbra is támogatták a centralisták. A vámügyi kérdésben pedig 1845 tavaszán nyíltan kimondták, hogy az örökös tartományokkal kötendő vámszövetség hívei. Addig ugyanis – ideiglenesen és vélhetően a municipalistákhoz való közeledés érdekében – Eötvösök a védővámrendszer mellett álltak ki. A vámszövetség gondolatával a centralisták politikai pozíciója a korábbinál is távolabbra került a municipalistáktól. Valójában Kossuth elfogadhatónak tartotta a centralisták vám elképzelését, de az általa hirdetett álláspontban továbbra is védővámrendszerről beszélt.

Mind a centralisták, mind pedig a reformellenzék zöme kívánalmi között szerepelt a hatalmi ágak szétválasztása. Ehhez az óhajhoz részben igazodva a városügyi törvényjavaslat a polgári ügyekben elválasztotta egymástól a közigazgatási és bírói hatalmat. Erről Csengery értekezett bővebben, és centralista alapokon egy új tervezetet is kidolgozott a városi képviselet rendezésére. Emellett Csengery a községek kérdéskörével is foglalkozott. Úgy vélte, hogy a *helyi* kérdésekben a nép is képes döntést hozni, hiszen saját közvetlen érdekeit ismeri. Sőt mindenki a saját dolgait, ügyeit tudja a legjobban intézni. Kossuth szabadságfogalmával egyetértésben még azt is hangsúlyozta, hogy a család mellett a szabad községi rendszer köti az embert a státushoz, és ebben a közegeben tanulja meg, hogy mások javáért is tenni kell, röviden: a község a hazafiságnak és a szabadságnak az elemi iskolája. A megyékkel ellentétben ugyanakkor a község – mérete miatt – nem jelent veszélyt az államra, hanem annak oltalmára szorul. A községben a nép saját ügyeire közvetve, választás útján gyakorolhatja befolyást. Ehhez két testületet kellene választani, egy tanácskozót – *képviselő-testület* – és a Csengery Antal által tanácsnak is nevezett, *végrehajtó* tisztviselői kart.

Eötvös is foglalkozott ezzel a témakörrel a *Népképviselő és annak akadályai* című cikksorozatában. Amellett érvelt, hogy a közdolgozók intézését képviselőkre bízó nép csak választásokkor avatkozhat a közügyekbe. Ellenkező esetben ugyanis a képviseleti rendszer csak névleg létezik (itt is látható a követutasítási rendszer elutasítása). Kossuth és vele együtt a reformellenzék zöme ugyanakkor a haza ügyeiben való személyes részvételt és a saját kormányt is elengedhetetlennek tartotta a szabadság teljesüléséhez. Ők úgy gondolták, hogy az autonóm egyén közéleti aktivitásán, önkormányzatain keresztül tudja megvédeni és kibontakoztatni szabadságát. A kormány önállósága ugyanakkor az ország szabadságának biztosításához szükséges.

A centralisták egyik legfontosabb szövetségese Szemere Bertalan volt. Eszméi közel álltak a centralistákéhoz. Szalayhoz is nagyon jó személyes viszony fűzte. Azt tanácsolta, hogy a napi kérdésekkel intenzívebben foglalkoz-

zanak, azaz ne csak elvi szinten közelítsenek az intézmények problematikájához. Két malomkő között őrlődtek: vagy a saját elképzeléseik határozott képvisellete, vagy az ellenzék egységesítésében való részvétel. Az utóbbi viszont a perifériára sodorta volna saját elképzeléseiket.

Gyakorlatilag 1848 őszén megszűnt a centralista kör mint olyan. Jelentős tagjai (Szalay, Eötvös, Trefort) elhagyták az országot. Szalay a szabadságharc bukása után Svájcba emigrált, 1855-ben tért vissza, és már csak a történetírással foglalkozott. 1861-től 1864-ig az MTA főtitkára. Eötvös 1848 őszén Bécsbe, majd Münchenbe utazott. 1853-ban tért haza. 1861-től újra részt vesz a politikában, Deák Ferenc követője. Csak addig a pontig támogatta a központosítást, amíg az az egyéni szabadság védelmezőjeként jelenik meg.

A centralisták példája azt mutatja, hogy nem elég a politikai reformok híveinek erősítésében az olvasottság, a külföldi tapasztalatok megosztása, hanem ez több kompromisszumot kívánt volna. Noha jól ismerték a hazai valóságot, de nem számoltak – illetve csak rövid ideig – a reformellenzéken belüli másféle álláspontok képviselőinek szintén mély elkötelezettségével. A tudásból, a megismerésből/felismerésből nem automatikusan következik a helyes cselekvés. Nemcsak elvi alapállásból kell hirdetni eszméket, hanem figyelni kell a címzettekre is, *gyakorlati tudásra* is szükség van – ami kevésbé jellemezte őket. Annyi eredményt azonban elértek, hogy Eötvös hatására került be az *Ellenzéki Nyilatkozat*ba a parlamentáris kormányzás követelménye. A központosítás tehát nem abszolutizmust jelentett számukra, hanem azt, hogy a társadalom életét szabályozó intézményrendszer hierarchikusan épül fel, ám a csúcson lévő kormányzat is ellenőrzés alá vetett, mégpedig a parlament ellenőrzése alá. A centralisták a klasszikus egyéni szabadság liberális elképzelése mellett, ugyanolyan határozottsággal a jól működő, felelősséggel rendelkező állam eszméjét képviselték.

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követő évtized legnagyobb hatású művei a hazai politikai gondolkodásban: báró Kemény Zsigmondtól *Forradalom után* (1850), *Még egy szó a forradalom után* (1851), illetve Eötvös Józseftől *A 19. század uralkodó eszméi I–II.* (1851, 1854), amely utóbbi egyidejűleg magyarul és német nyelven is megjelent.

Mi a közös e két szerzőben? 1844 és 1848 között mindketten a centralisták köréhez tartoztak, liberális eszmék hívei voltak, de szemben álltak a Kossuth féle radikalizmussal. Eötvös kifejezetten a fontolva haladást javasolta a centralistáknak – akik ezt kevésbé fogadták meg. Kemény a *Forradalom utánban* is fenntartotta a megyerendszer kritikáját, de azt előnyeként emelte ki, hogy a megyegyűlés mint az ősi alkotmányosság (közjogi) folyamatos hordozója, olyan organikus fejlődést biztosított és politikai mentalitást fejezett ki, ami által a forradalmak, a despotizmus végletei nem voltak képesek aktivizálni a magyar társadalmat. A megyegyűlés, noha nem volt a reformok színtere, viszont immunissá tette a radikális változtatásokkal, a despotizmus végleteivel szemben a politizáló nemeseket, polgárokat. Kemény is támogatta Deák Ferencnek a bécsi udvarral történő kiegyezési politikáját. Egyébként

– a 19. századi magyar politikai gondolkodók jelentős részéhez hasonlóan – nemcsak politikai eszmékről értekezett, hanem nagy hatású regényeket is írt. Legkiemelkedőbb regénye: *A rajongók* (1858–1859).

Eötvös műve három eszmét állított középpontba: a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget (ez utóbbi alatt a nemzeti gondolkodásmódot értette). Ezek azok az eszmék, amelyek a 19. század polgárosodását alapvetően meghatározták, természetesen nem mindegyik országban egyforma erővel. Eötvös például úgy vélekedik, hogy Német- és Olaszországban inkább a nemzetiség, Franciaországban az egyenlőség és a szabadság eszméje dominál. A szabadságot, a liberális eszményt követve, az egyén szabadságaként értelmezte. Az egyenlőséget határozottan elutasította. Vigjátékot is írt *Éljen az egyenlőség!* címmel, amiben az egyenlőség eszme bornírtságát tette nevetésgessé.

A nemzetiségkérdésben kifejtett álláspontját támadták kortársai a leghevesebben. E témához kapcsolódóan meg kell még említeni két német nyelvű röpiratát is: *A nemzetiségek jog-egyenlősítéséről Ausztriában* (1850) és az *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* (1859) címűeket. Ezekben az írásokban a nemzetiségi tudat létjogosultságát csak az egyéni tudatban vizsgálja és fogadja el. Tehát mint az állampolgárt s nem mint elkülönült közösséget, etnikumot jellemzőt. Bár máig aktuális az a gondolata, melyben felemeli szavát az ellen, hogy a nemzeti eszme nevében az állam erőszakot alkalmazzon, túlzó óvatossággal von analógiát a kiváltságos osztályok és a nemzetiségi követelések között. Úgy tartja, mindkettőnek a mások fölötti uralkodás a célja. Nem tett különbséget a nemzetiségi törekvések között, egészében negatívan ítélte meg. Mindez 1848 után, mikor az ország elvesztette függetlenségét, bizony konzervatív, „összbirodalmi” szemléletre vall. Nem is maradt válasz nélkül Eötvös elképzelése. 1858-ban Mocsáry Lajos, 1800-ban pedig Kemény Gábor bírálta élesen, éppen azért, hogy a nemzeti érdekeket alárendelte a birodalmi egység követelményének. Eötvös nézeteinek alakulását a nemzetiség kérdésében nem is annyira az *Uralkodó eszmékben* követhetjük nyomon – bár a második kötetben érezhetően változtatott az álláspontján –, inkább politikusi tevékenységében. Elsősorban az 1861-ben, az ő javaslatára létrehozott nemzetiségi bizottság munkájára gondolok, amely tevékenység az 1867-es országgyűlés nemzetiségi albizottságának Eötvös által készített javaslatáig vezetett el. A javaslat szerint – amelyet hosszas viták után, csökkentett mértékben fogadtak el – a nemzetiségek politikai érvényesülését lehetővé kell tenni, a megyei önkormányzat keretei között. Ilyen szinten támogatta a kultúrájuk, a nyelvük fenntartására, továbbfejlesztésére vonatkozó törekvéseket, de a központi hatóságoknál, az országgyűlésen már a magyar nyelv kötelező használatát írta elő. Vagyis a lényeg változatlan maradt, a nemzetiség kérdését pusztán az állampolgár s nem a kollektív jogi személyiség problémájaként tárgyalta.

Az 1849 utáni időszakban megjelent Eötvös gondolatvilágában a katolikus autonómia eszménye – erről a témáról levelezett Montalambert francia katolikus gondolkodóval –, és ezzel az individuumra alapozott politika

felfogása kiegészült a közösségelvűséggel. Eötvös nem csupán híve volt Deák politikájának, de a kiegyezést követő években (1867–1871) vállalta a vallás- és közoktatási miniszterséget is. Politikafelfogása alapján gyakorta a liberálkonzervatív címkével illették a magyar politikai eszmetörténet elemzői.

Talán legtöbbit a közjogász és politikai gondolkodó Concha Győző tette azért, hogy Eötvös klasszikussá váljék. Két könyvet szentelt életművének elemzésére. Tanulmányaiiban, akadémiai, egyetemi előadásaiban mindig hangsúlyozta Eötvös nagyságát. Noha Concha mint konzervatív gondolkodó nem osztotta az egyén szabadságát középpontba állító eötvösi liberalizmust. Ugyanis Concha nem az egyénből indult ki, hanem a nemzetből. A nemzetre mint önálló személyiségre tekintett, ami az állam alapzatát adja. A nemzet nem egyszerűen az egyének összessége, hanem az egyének felett álló entitás. Amíg Concha példaképe, Eötvös a nemzetállammal kapcsolatban a veszélyeket, addig Concha a nemzetben a szuverenitás megvalósulását látta. Ez a különbözőség már abból is fakadt, hogy Eötvös felfogásában az állam az egyének céljainak elérését szolgáló eszköz, Concha szemében viszont az állam öncél, azaz önmagában vetten értékes.

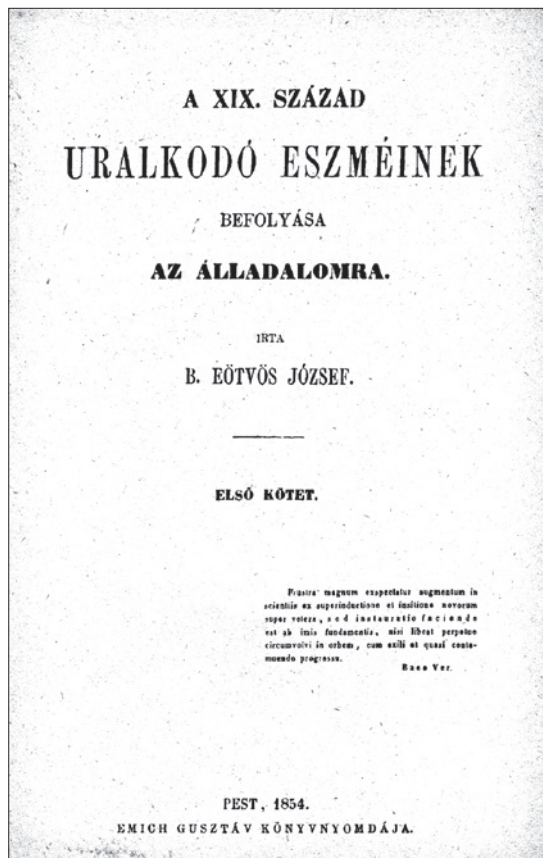
1849 utáni évekből, egy rövid megjegyzés erejéig, megemlíthető Asbóth János, a konzervatív politikus. Asbóth egyértelműen Kemény Zsigmond követője volt, ám kortársai körében munkái visszhang nélkül maradtak. Talán csak a *Három nemzedék* (1873) említhető kivételként, amiben a reformkor egyik vezéralakjának, Széchenyi Istvánnak a politikáját, kortársaktól eltérően nem tartotta mintaértékűnek. Asbóth is tárgyalta, Eötvös nagy művéhez hasonlatosan, a 19. század uralkodó eszméit. Ebben azért illette kritikával Eötvös koncepcióját, mert szerinte Eötvös valójában a 18. század eszméit vizsgálta művében, és ezek az eszmék a 19. században megváltoztak.¹⁴

Végezetül csak egy kérdést kívánok megvizsgálni: Eötvös az európai eszmetörténet horizontján is klasszikus szerzőként ismert-e? Miért lehet felvetni a kérdést? Az *Uralkodó eszmék* Eötvös lenyűgözően széles ismeretanyagát mutatják, és ez az ismeretanyag egy határozott koncepció alapján jelenik meg, egy olyan koncepció alapján, amivel a kortárs európai gondolkodásban nem találkozhatunk¹⁵. Ez a koncepció a következő: világossá tenni,

hogy az európai politikai gondolkodás kereteit a 19. században mely eszmék jelölték ki. Eötvös nemcsak jelezte ezeket az eszméket, hanem részletesen elemezte. Az *Uralkodó eszmék* újszerűsége egyértelmű. Továbbá fontos jellemző, hogy német nyelven is olvasható Eötvös műve, magyarán hozzáférhető a külföldi olvasóközönség számára is. Sőt! Maga Eötvös küldött német nyelvű példányokat kora ismert kutatói számára.

Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című kétkötetes műve az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukása után íródott. A történeti jellegű első kötet 1851 nyarán, az elméleti vizsgálódást magában foglaló második kötet pedig 1854-ben jelent meg, mindkettő magyarul és németül.

Eötvös a német kiadással a német nyelvű olvasóközönséghez is szólni akart, illetve tágabban: az európai olvasóközönséghez. Ne feledjük: akkoriban a tudományos életben a német nyelvterületen kívül is sokan olvastak németül. A német nyelv tehát lehetőséget adott arra, hogy Eötvös műve bekerüljön az európai gondolkodástörténet hagyományába. Ez azonban nem valósult meg. Elhunytának 150. évfordulóján érdemes röviden megvizsgálni, hogy miért nem került Eötvös műve az európai klasszikusok kánonjába, mint pl. *A törvények szelleméről* vagy *A demokrácia Amerikában?* A könyv tartalma, az hogy elsőként elemezte szisztematikusan kora uralkodó eszméit, azok egymáshoz való viszonyát, és hogy német nyelven is hozzáférhetővé vált, megalapozta a klasszikus mű lehetőségét, de – miként már jeleztem – nem vált azzá, pontosabban csak a

Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra című művének 1854-es kiadása.

Első kötet, belső címlap

magyar politikai-jogi gondolkodás szemében klasszikus.

Eötvös könyvét meghatározó eszmék a francia és kisebb mértékben az angol szellemi élethez kötődtek. A német hatás megjelenése nem az elméleti, hanem csak a történeti kontextusban látható. Így pl. támaszkodott Gerwinus, Buhle, Ranke írásaira, de ismerte a Robert von Mohl által kiadott és szerkesztett *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 1845-ös számát is.

Milyenek voltak a korabeli reflexiók Eötvös művére? Eötvös több francia és német tudósak, írók megküldte könyvének német nyelvű változatát, akik részben levélben, részben tanulmányokban reagáltak erre. Ezt a kapcsolati viszonyt alaposan feltérképezte és elemezte Concha.¹⁶ Néhány francia gondolkodóval (pl. Montalambert, Tocqueville) csupán levélváltásig jutott a kapcsolat, me-

lyekben méltatták Eötvös munkáját. Montesquieu *A törvények szelleméhez* hasonlították, ám megjegyezték, hogy tudományos nyelvezete nehézkes, így szélesebb hatást nem nagyon remélhet. Laboulaye, francia jogtörténész viszont egy értekezésben foglalkozott hosszasan Eötvös munkájával, különösképp az állam hatókörét korlátozó gondolatmenetével rokonszenvezett. Szintén a francia kapcsolatot mutatja Antoine-Elisée Cherbuliez terjedelmes méltatása.¹⁷ Cherbuliez Lorenz von Stein *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich* című könyvével hasonlította össze Eötvös munkáját, és a döntő különbséget abban látta, hogy Stein szocialistaként kollektivistá és gazdasági szemléletű, míg Eötvös a politikai eszmékből indul ki, és az egyén helyzetét, szabadságát tartja alapvető értéknek. Módszertani szempontból ugyanakkor vitatta Eötvös – Bacon nyomán megfogalmazott – elkötelezettségét az induktív módszer mellett.

A német tudósok reakciója eltérő volt, találhatunk csupán levelezésbeli kapcsolatot, de publikációkban megjelent reflexiókat is. Eötvös könyve eljutott Friedrich von Raumer államelméleti gondolkodóhoz is, aki arra kérte Eötvöst, hogy egy munkája újrakiadásának gondozását vállalja el. Ez akár a nagyrabecsülés kifejezésékként is érthető, de Eötvös inkább bántónak és nem elismerésnek vette ezt az ajánlatot. Eötvös hallgatása ellenére Raumer a későbbi, harmadik kiadásban a Rousseau kritikák között röviden ismertette Eötvös alapgondolatát. Az orientalista Jacob Philipp Fallmerayer viszont nem levélben reagált, hanem egyik tanulmányában foglalkozott Eötvössel, aki-nek azt a teljesítményét üdvözölte, hogy megrajzolta az európai államok politikai eszmetörténetét a latin császárságtól a 19. századig. Röviden: nem merült el Róma és Bizánc ellentétében, hanem Nyugat állam-történetére koncentrált. Gondolatmenete zárásaként azt is hangsúlyozta, hogy Eötvös nem spekulatív megoldásokhoz jut, hanem Bacon alapján a tapasztalatra támaszkodó államtudományt műveli.¹⁸

A német tudományos élet világából az elméletileg legmélyebb reflexió egy folyóiratban olvasható recenzió volt.¹⁹ A szerző, az elismerés kifejezése mellett, alapvető kérdésben vitázott Eötvössel. Eötvös a népszuverenitást individualista módon értelmezte, vagyis azon azt értette csupán, hogy az egyén képes részt venni az állam kormányzásában. A nemzet eszméjével szemben gyanakvó és elutasító volt, olyanként látta, mint ami az államban megvalósulva elnyomja az egyén szabadságát. Ezzel szemben a recenzens az egyének egymással összekapcsolódó – nemzeti létre törekvő – élethelyzetéből indult ki, és ehhez kapcsolta a népszuverenitás eszméjét mint az újkor egyik legtermékenyebb hatású eszméjét.

A neves jogtudós, Johann Caspar Bluntschli *Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik* című szisztematikus munkájában Eötvös művét Tocqueville híres könyvéhez, *A demokrácia Amerikábanhoz* köti, és a kortárs kritikai gondolkodók között említi, ám individualisztikus államfelfogását elutasítja.²⁰ A későbbiekben még feltűnik Eötvös neve néhány munkában, amelyek közül kiemelhető Georg Jellinek *Das Recht des modernen Staates* (Bd. 1. 1900) című műve, amelyben az állam keletke-

zésének és jogalapjának értelmezései között jelentősnek tartja Eötvös elemzését. Eötvös nagy horderejű munkája és a német államelmélet közötti kapcsolat áttekintését zárva, egy évszázaddal később sem mondható más, mint amit Concha Gyöző már említett monográfiája 1908-ban megfogalmazott: „Eötvös történelembölcseletében ugyan a németekhez áll közelebb, államtani gondolatai azonban határozottan a francia államelmélet körébe illenek inkább. Eötvös alig vet ügvet az akkoriban már hatalmas, mélyen járó német állambölcseletre”.²¹ Ez a megállapítása kiegészíthető azzal, hogy éppen ennek hatására a német állambölcselet sem értékelte kellőképp Eötvöst, nem tudták a saját elméleti hagyományukhoz kapcsolni. Hogy az elmúlt száz évben már nincs rá reflexió, ez egyértelműen mutatja, hogy éppen német nyelvterületen – a mű német nyelve ellenére – nem vált klasszikussá.

De nem jobb a helyzet sem az angol, sem a francia gondolkodástörténetben sem. Nem hinném, hogy ebben önmagában a terjedelmessége játszott volna egyedüli szerepet, gondoljunk csak Montesquieu és Tocqueville előzőekben felidézett műveik vaskosságára. A német nyelv szintén nem kizáró ok, mivel német szerzők munkái is klasszikussá válhattak az európai szellemi térben (pl. Hegel, Nietzsche). Fontosabbnak látom a szerkezeti problémákat, magyarán a terjedelmes jegyzetek, noha informatívak, de a gondolatmenet követhetőségét megtörték (egy-egy fejezethez tartozó jegyzetek csaknem oly terjedelműek, mint maguk a fejezetek), talán erre utáltak a „nehézkesség” kifejezéssel a levelező partnerek.

Összefoglalva: az európai klasszikusok kánonját alapvetően három (angol, francia, német) tudományos közösség értékelése határozza meg. Ha egyikben belül is klasszikussá vált volna Eötvös, akkor az már kisugárzott volna a másik kettőre. Mivel német nyelven jelent meg főműve, így elsősorban a német tudományos világ megítélése lehetett volna döntő, ám a korabeli német államelméleti meglátások nem jelentek meg a műben, így a német államelméleti, politikai gondolkodás nem érezte sajátjával rokonnak Eötvös törekvését. További gátló tényező a könyv szerkezetében található, ami finoman szólva nehézkesnek minősíthető. Ugyanis egy-egy fejezethez kapcsolódó jegyzetek nem ritkán hosszabbak, mint maga a fejezet főszövege. Talán, ha Eötvös vállalja egy rövidített kiadását a munkájának, az az olvasók számára áttekinthetőbb lett volna, de meglátásom szerint ez sem vitte volna közelebb a klasszikussá váláshoz. Miként említettem: az *Uralkodó eszmék* a korabeli német államelméleti irodalomhoz különösképp nem kapcsolódott, ezért a német államelméleti és politikai gondolkodás számára kevésbé volt érdekes.

3.2. Megjegyzések a konzervatív törekvésekről

A reformtörekvések egyaránt jelentették a politikai változást és ezzel összefüggésben a gazdasági fejlődés lehetőségének megnyitását is. Ebben a változtatási igényben egyaránt felszólaltak a konzervatív és liberális gondolko-

dók, politikusok. Ebben a konzervatív megközelítésben a Dessewffy család tevékenysége fontos szerepet játszott. Az apa, Dessewffy József Széchenyivel, a kor nagy reformerével vitázott politikai röpiratában. Fiai (Aurél és Emil) szintén fontos szereplői voltak a kezdődő hazai konzervativizmusnak. A fiatalon, 34 évesen elhunyt Dessewffy Aurél jogi tanulmányait követve fordult a politika felé. Politikai cikkeket írt, a művelődés, elsősorban a színházi világ támogatójaként szerepelt, segítette a szegénységben élőket, az országgyűlési választásokon azonban nem ért el sikert. Hosszabb külföldi tanulmányúton megismerkedett Anglia alkotmányos berendezkedésével, ami számára mindig is példaértékű volt. Különösen Burke eszméiből merített, amelyek a fokozatos reformokat és a történeti alkotmány tiszteletét hangsúlyozták. Hazatérve lapot alapított, és küzdött Magyarország felemelkedéséért, de elutasítva a radikális törekvéseket. Mindig is megmaradt hűsége a bécsi kormányzathoz. Több írást publikált az *Edinburg Review*-ban. Öccse, Dessewffy Emil, szintén a tudományokkal foglalkozott (a Magyar Tudományos Akadémia elnöke volt 1855–1866 között), már 13 éves korában Cicero munkáit fordította magyarra, fiatal korában – miként akkoriban a reformokat támogató magyar arisztokrácia sok tagja – nyugat-európai utazásokat tett. Hazatérve segélyszervezetekben tevékenykedett, és ami politikai szempontból alapvető jelentőségű: 1846-ban megalapította a Konzervatív Pártot. A konzervatív gondolkodók az ún. fontolva haladás hívei voltak, azaz Magyarországnak Nyugat-Európa-hoz való közelítésén munkálkodtak, de ebben elutasították a radikális, gyors változtatást, és ezt a haladást csak a bécsi kormánnyal együttműködve képzelték el.²²

Az 1867-es kiegyezés a magyar politikai szuverenitás részleges visszaállítását jelentette. A magyar közjogi gondolkodásban ekkor a szuverenitás fogalma a magyar törvényhozás autonómiájához és a belügyek önálló irányításához kapcsolódott. Ugyanakkor a közös ügyek (külügy, hadügy, pénzügy) terén a szuverenitás megosztott volt az Osztrák–Magyar Monarchia két fele között.

Eötvöshöz kapcsolódott Concha Győző közjogász és politikai gondolkodó, akinek hat évtizedes pályafutása a kiegyezést követő évtizedektől 1933-ig tartott. Concha sokat tett azért, hogy Eötvöst beemelje a konzervatív panteonba. Két könyvet is szentelt ennek, az egyikben az *Uralkodó eszmék* külföldi hatását vizsgálta, a másikban pedig Eötvösnek a már említett Montalamberthez fűződő levelezését adta ki és elemezte. Concha – noha számára Eötvös példakép volt, de – kritikai megjegyzéseivel kifejezte azt is, hogy mi az, amiben konzervatív látásmódja eltér Eötvös liberalizmusától.

Concha szerint az ösztönös összetartozást kifejező népből csak tudati változás hozhat létre nemzetet, mégpedig akkor, ha a közakarata önállóvá válik. A nemzet tehát nem csupán az egyéni akaratok összegződése. Az így létrejött nemzet az állam, a szuverenitás alapja. Concha elsősorban a szuverenitás külső aspektusát hangsúlyozta, vagyis azt, ami más államokkal szemben érvényesül, és ebből a szempontból a szuverenitásra mint korlátlanra és oszthatatlanra tekintett.

A szuverenitás belső aspektusában a hatalommegosztás kérdésköre állt középpontban. Concha, az államfelfogásából következően a hatalmi ágak, a hatalommegosztás témáját úgy közelítette meg, hogy mindeközben fenntartotta az állam egységének eszményét. Ezt egy bonyolult felosztás végeredményeként a következőképpen fogalmazta meg. A hatalmi ágak (törvényhozó, végrehajtó, fejedelmi hatalom) az egységes államhatalom különböző irányait, funkcióit jelentik, amelyek működésükben hozzájárulnak az egységes, szuverén akarathoz. A bírói hatalmat – mivel nincs általános szabályalkotói funkciója, és ebből következően nem teremtő, sem kiegészítő a szuverén hatalom működése szempontjából – nem tekintette önálló hatalmi ágnak. Amikor viszont erkölcsi szempontból a szuverén akarat határaitra kérdezzük rá, akkor ez nem az egységes hatalom megosztását jelenti, hanem a határainak kijelölését. Concha a veszélyt abban látta, ha egyes hatalmi ágakat társadalmi osztályok vagy pártok monopolizálnak, mivel az ekkor egymással szembeálló hatalmi ágak megbontják az állam egységét.²³

A 20. század első feléből kiemelhető a történész Szekfű Gyula munkássága, akinek legnagyobb hatású munkája Asbóth tanulmányának címét viselte (*Három nemzedék*, 1920), azonban Asbóthtól eltérően Széchenyit állította a konzervatív hagyomány középpontjába, és a magyar liberalizmus régebbi és újabb generációját a hanyatlás eszmétörténetében helyezte el. Szekfű az első világháborús vereség, a trianoni döntéssel felszabdalt Magyarország kilátástalannak tűnő helyzetében egy új kezdetet javasolt, s ezt a konzervatív szemlélethez való visszatérésben látta. Széchenyi politikáját nem csupán beemelte a konzervatív hagyomány kánonjába, hanem központi jelentőségüként, mintáértéküként tárgyalta. A korábbiakban már említett Concha Győző jogtudós alapos kritikát írt Szekfű művéről, amelyben elutasította és egyoldalúnak tartotta a liberális eszmevilág kimetszését a magyar politikai hagyományból (*A konzervatív és a liberális elv*, 1921). Concha szerint mind a liberális (amibe nem értette bele a radikális politikusokat), mind pedig a konzervatív látásmódra szükség van a Trianon utáni újrakezdésben.

Szekfű Gyula pályafutása meglepően végződött. Szekfű a második világháború előtti évtizedekben a magyar konzervatív gondolkodás emblematiszta alakja volt, történetírói és publicisztikai munkássága alapján. Ám 1945-ben elvállalta a moszkvai követség vezetésének funkcióját. Az ekkoriban született írásaiban a kiépülő kommunista rendszerhez alkalmazkodott.

A 20. századi két világháború közötti időszakból két jogtudós, Ottlik Lászlót és Moór Gyulát kell megemlíteni.²⁴ Ottlik a viszonylag rövid ideig tartó tudományos munkássága (1945 januárjában, Budapest ostromakor eltávozott otthonából és eltűnt) során a jog-, állam- és politikatudomány, illetve a szociológia terén alkotott jelentőset. Pályafutásában Pauler Ákos és Concha Győző voltak a legfőbb segítők. Komoly marxizmuskritikát publikált (*A marxizmus társadalomelmélete*, 1922), társadalomelméleti nézeteit összegezte *A társadalomtudomány filozófiája* (1926) című könyvében. Szintén összegző jellegű volt *A politikai rendszerek története* (1940). Megemlítendő, hogy a né-

met nyelven publikált *Diktatur und Demokratie* (1930) tanulmányára Carl Schmitt is hivatkozott (*Der Hüter der Verfassung*, 1931). Egyébként Ottlik, a 19. századi hagyománynak megfelelően verseskötettel kezdte pályafutását.

Moór Gyula a két világháború között a legnagyobb tekintélyű jogtudósok közé tartozott. 1945-ben felajánlották számára a moszkvai nagyköveti posztot, amit elhárított (ebbe a pozícióba Szekfü Gyula került). Német nyelvű munkáit Julius Moór néven publikálta. Jogfilozófia mellett filozófiai, szociológiai tanulmányokat is megjelentetett. A kommunista hatalomátvételnélkor nyugdíjazták, majd akadémiai tagságától megfosztották.

Moór legalább egy évtizedig a kelsen-i jogfelfogás paradigmájában mozgott, ám a harmincas–negyvenes évek fordulójától elhagyta az újkantianizmust és Hegel, Nicolai Hartmann filozófiája hatott gondolkodására. A pacifizmus és az anarchizmus kérdésköre pályakezdő kora óta érdekelt. Ennek több tanulmányt is szentelt, a legjelentősebb összegzés 1930-ban német nyelven jelent meg (*Zum ewigen Frieden: Grundriss einer Philosophie des Pazifismus und des Anarchismus*). Moór szerint a pacifizmus és az anarchizmus összekapcsolódó álláspont. Az 'örök békét' kívánják, a kényszerek felszámolását, ám ehhez elfogadják az erőszakos eszközöket. Ez az ellentmondás megoldhatatlan dilemma elé állítja a pacifizmust és az anarchizmust.

A két világháború közötti időszakból csak egyetlen filozófus munkásságára utalnék, Kornis Gyula írásaira. Kornis a piarista rend tagja, Klebelsberg Kunó államtitkáráként a közoktatásért felelt. Munkássága több tudományterületet (filozófia, pedagógia, pszichológia) fogott át.²⁵ Publikációinak nagy részében koncepciózusan és részletesen fogalmazta meg álláspontját. Kornis Gyula óvakodott a doktrinerségtől, tárgyilagos érvelésében mindig a tudásra és a műveltségre támaszkodott, s nem elvont elvekre.

Kornis biztos kézzel mutatott azokra, akik hivatottak, azaz szellemi és erkölcsi kvalitásokkal bírnak egy ország sorsának irányításába belenyúlni, és melyek azok az eszmények, amik nevében ez a beavatkozás megtörténhet. Központi gondolata: a kultúrállam megteremtése és megóvása. Az állam célja a kultúra fenntartása, gazdagítása, ugyanakkor ez az a terület, ahol az állam mint hatalmi tényező a legkevésbé tud megjeleni, mert a kultúra a szabad egyén tevékenységének eredménye. Mit tehet az állam a kultúrának mint sajátos értékrendszernek a megvalósulásáért? Mi a viszonya a nemzetállam kultúrpolitikájának az emberiség kultúrájához? – e kérdéseket vizsgálta Kornis.

A feladat összetett. Nemcsak a kultúrpolitika elméletét kell kifejteni, hanem ezt az államcélra vonatkozó el-

méletekkel szükséges összhangba hozni. Az állam célja különböző lehet, pl. jóléti állam, jogállam, kultúrállam. A különböző pozíciók, értékfelfogások (szocialista, liberális, konzervatív stb.) különböző államcélokat vallanak. Az állam Kornis szerint nem öncél, hanem a kultúrát kell szolgálnia. A kultúrát és a jogállamot az igazságosság értéke köti össze. A hatalom és a kultúra viszonyát olyanként látta, mint amelyben a hatalom nem tud oly erősen fellépni, mint más területeken, ugyanakkor a kultúra által hatalom szerezhető. Nem az elméletek teremtették meg a kultúrállamot, hanem a nacionalizmus benső lelkiülete, mely az uralkodó individualisztikus liberalizmussal szemben képes volt az államcélok világába bevonni a nemzeti kultúra fejlesztését. Kívánatos, hogy a konkrét államok reális céljai összhangban legyenek saját kulturális hagyományukkal. Diszharmónia akkor keletkezik, ha egy érték (pl. a gazdasági szempont) minden mást háttérbe szorít.

4. Befejezésül két összegző megállapítás

(1) Feltűnő, hogy a tárgyalt politikai gondolkodók jelentős része irodalmi munkássággal is rendelkezett. Ennek hagyománya az 1820-as években kezdődő reformkorig nyúlik vissza, csak Kölcsey Ferencre utalhatok, aki a képviselőség és a politikai írások mellett a magyar Himnusz szerzője volt. De ugyanez figyelhető meg a Dessewffyék esetében is és Eötvös Józsefnél, Kemény Zsigmondnál, Asbóth Jánosnál is. Ez azt mutatja, hogy a 19. századi magyar gondolkodásban összefonódott a politika és az irodalom. Egy vers politikai mozgósító érzelmekre volt képes hatni, gondoljunk csak 1848 nagy költőjének, Petőfi Sándornak a *Nemzeti dal* című költeményére. Ekkoriban nem volt diszciplináris elkülönülés a politika, jog és irodalom között. A reformer értelmiségiek minden eszközzel ki akarták fejezni elkötelezettségüket az ország felemelkedése mellett, ami röviden: nyugatosodást jelentett. Legyen szó irodalomról, történetírásról, jogi javaslatokról, politikai publicisztikáról vagy éppen elméleti munkálkodásról.

(2) A szabadelvű és a konzervatív hagyomány kialakulásában a jogi (közjogi) gondolkodás kulcsszerepet játszott. Szokták mondani, hogy a magyar nemzet: jogász nemzet – ami annyiban helytálló, hogy a politikai küzdelmekben, a politikai reformokban a jogászok mindig is jelentős szerepet játszottak. Az 1990-ben megalakult demokratikus parlamentben is megfigyelhető volt ez a dominancia.

KARÁCSONY, ANDRÁS

Das Souveränitätsproblem und das ungarische politisch-rechtliche Denken von der Reformzeit bis zum Ende des Ersten Weltkriegs

(Zusammenfassung)

Meine Forschung war mit der Umsetzung des Plans der HUN-REN-ELTE Forschungsgruppe für Rechtsgeschichte verbunden, indem ich zwei Bereiche untersuchte. Einer davon kann als methodisch bezeichnet werden, da ich die Geschichte der Bedeutung der grundlegenden Konzepte der Souveränität und der Theorien, die die aktuelle analytische Position beeinflussen, untersucht habe.

Der andere Bereich bestand darin, die Ideen der Zentralisten, insbesondere von József Eötvös, im ungarischen rechtspolitischen Denken des 19. Jahrhunderts zu erforschen, mit Blick auf das ungarische konservative Denken jener Zeit. Dabei habe ich auch eine historische Perspektive eingenommen.

KARÁCSONY, ANDRÁS

The Sovereignty Problem and Hungarian Political-Legal Thought from the Reform Era to the End of the First World War

(Abstract)

My research was linked to the implementation of the HUN-REN-ELTE Legal History Research Group's plan by investigating two areas. One of them can be called methodological in the sense that I looked at the history of the meaning of the basic concepts of sovereignty and the theories that influence the current analytical position.

The other area was to explore the ideas of the centralists, especially József Eötvös, in the Hungarian legal-political thought of the 19th century, with a view to the Hungarian conservative thought of the time. In doing so, I also applied a historical perspective.

Jegyzetek

- ¹ JELLINEK, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, 1920. Julius Springer, 435–504. p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-43104-7_14.
- ² KARÁCSONY András: Pillanatkép a szuverenitás kutatásáról. *Jogtörténeti Szemle*, 2019. 3–4. sz. 6–9. p.
- ³ KARÁCSONY András: A szuverenitás impulzusa. In KARÁCSONY András – TÉGLÁSI András – TÓTH J. Zoltán (szerk.): *Philosophus trium scientiarum. Tanulmányok a 70 éves Pokol Béla tiszteletére*. Budapest, 2021. Századvég Kiadó, 95–104. p.
- ⁴ SCHMITT, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München–Leipzig, 1921. Verlag von Duncker & Humblot; HELLER, Hermann: *Die Souveränität*. Berlin und Leipzig, 1927. Walter de Gruyter; KARÁCSONY András: Adalékok a szuverenitás jogi és politikai felfogásának vitájához (a Kelsen–Schmitt-vita). In KARÁCSONY András (szerk.): *Suverenitáskérdések. Elméletek, történetek*. (Jogtörténeti Értekezések 47.) Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 12–26. p.
- ⁵ KELSEN, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechtes*. Tübingen, 1920. J.C.B. Mohr.
- ⁶ KARÁCSONY András: Carl Schmitt a szuverénről. In MEGYERI-PÁLFFI Zoltán (szerk.): *Suverenitáskutatás*. (Jogtörténeti Értekezések 43.) Budapest, 2020. Gondolat Kiadó, 18–26. p.
- ⁷ KARÁCSONY András – MONOSTORI Markus: Szuverenitás – poszt-szuverenitás – Európai Unió. *Jogelméleti Szemle*, 2021. 1. sz. 14–24. p. DOI: <https://doi.org/10.59558/jesz.2021.1.14>; KARÁCSONY András: Állam és szuverenitás. In ERDŐS Csaba – ORBÁN Balázs – SMUK Péter (szerk.): *Gubernatio, Constitutio, Communitas. Ünnepi írások a 65 éves Stumpf István tiszteletére*. Budapest, 2022. Századvég Kiadó, 189–199. p.; KARÁCSONY András: Szuverenitás – jogállam – joguralom. In MEZEY Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*. (Jogtörténeti Értekezések 50.) Budapest, 2021. Gondolat Kiadó, 149–158. p.
- ⁸ SZAJBELY Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. Kalligram, 213. p. A magyar irodalmi élet és a jogi gondolkodás viszonyáról I. FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben*. Budapest, 2018. MMA MMKI.
- ⁹ PL. KÖLCSEY olvasmányairól I. SZABÓ G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc*. Pozsony, 2011. Kalligram, 179. p.
- ¹⁰ Részletesebben I. KARÁCSONY András: A magyar államelméleti gondolkodás kialakulása és kapcsolata a német szellemi élettel. In ORBÁN Balázs – SZALAI Zoltán (szerk.): *Ezer éve Európa közepén. A magyar állam karaktere*. Budapest, 2019. Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány, 235–246. p.
- ¹¹ Pályaképek Eötvösről I. SCHLETT István: *Eötvös József*. Budapest, 1987. Gondolat; DEVESCOVI Balázs: *Eötvös József. 1813–1871*. (Magyarok emlékezete) Pozsony, 2007. Kalligram; GÁNGÓ Gábor: *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*. Budapest, 2006. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely.
- ¹² További regényei: *A karthausi* (1842), *A falu jegyzője* (1845), *Nővérek* (1857).
- ¹³ A centralistákról két fontos monográfia: GÁBORI KOVÁCS József: *A centralista Pesti Hírlap politikai stratégiái. 1844–1847*. Budapest, 2016. Argumentum Kiadó; FENYŐ István: *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. Argumentum Kiadó.
- ¹⁴ ASBÓTH János: *Korunk uralkodó eszméi*. Budapest, 1896. Magyar Tudományos Akadémia.
- ¹⁵ Eötvös széleskörű műveltségéről I. BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, 1996. Csokonai Kiadó.

- ¹⁶ CONCHA Győző: *Báró Eötvös József állambölcsélete és a külföldi kritika*. Budapest, 1908. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat.
- ¹⁷ Az első és a második kötetéről is írt egy svájci folyóiratban (*Bibliothèque universelle de Genève*, 1853. februári szám, 149–192. p., illetve az 1855. októberi szám, 180–198.p.).
- ¹⁸ FALLMERAYER, Jakob Philipp: *Gesammelte Werke. Zweiter Band. Politische und kulturhistorische Aufsätze Geschichte*. Leipzig, 1861. Verlag von Wilhelm Engelmann, 195–222. p.
- ¹⁹ Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat. Von Baron Joseph Eötvös. Aus dem Ungarischen. 2 Theile. Leipzig, Brockhaus. *Die Grenzenboten*, Jg. 13. 1854. III. Bd. 420–427.p. (A recenzióíró személyét sajnos nem tudtam kideríteni.)
- ²⁰ BLUNTSCHLI Johann Caspar: *Geschichte des allgemeinen Staatsrechts und der Politik, seit dem sechzehnten Jahrhundert bis zur Gegenwart*. München, 1867. J. G. Cotta, 619. p.
- ²¹ CONCHA 1908. 63. p. (6. lábjegyzet).
- ²² Az ekkori magyar konzervatív gondolkodásról I. DÉNES Iván Zoltán: *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest, 2008. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely.
- ²³ KARÁCSONY András: Eötvös és Concha. In Boóc Ádám – SÁNDOR István (szerk.) *Studia in honorem Gábor Hamza. Ünnepi tanulmányok Hamza Gábor 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest, 2019. Közjegyzői Akadémiai Kiadó, 163–168. p.
- ²⁴ Mindkettőről monográfiát publikált Szabadfalvi József. SZABADFALVI József: *Moór Gyula*. Budapest, 1994. Osiris–Századvég; SZABADFALVI József: *Egy konzervatív állam és politikatudós. Ottlik László (1895–1945)*. 2019. Dialog Campus–Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ²⁵ Munkásságáról I. SOMOS Róbert: *Kornis Gyula, a filozófus és politikus*. Budapest, 2019. Kairosz.

